

Chaikovskiy, M. (1891). Zapysky Mykhayla Chaikovskoho (Sadyk-pashy) [Notes of Mikhail Tchaikovsky (Sadik Pasha)]. *Kyevskaia starina*, 6. Retrieved from [http://iht.univ.kiev.ua/library/ks/1891/pdf/kyevskaya-starina-1891-1-B-\(2704-2736\)](http://iht.univ.kiev.ua/library/ks/1891/pdf/kyevskaya-starina-1891-1-B-(2704-2736)). [in Ukrainian].

Chukhlib, T. (2009). *Kozaky i monarkhy. Mizhnarodni vidnosyny rannomodernoi Ukrainskoi derzhavy 1648–1721 rr.* [Cossacks and monarchs. International relations of the early modern Ukrainian state of 1648–1721 years]. Kyiv: Vyd-vo imeni Oleny Telihy, 616 s. [in Ukrainian].

Yuzefovych, L. (2008). Put' posla. Russkiy posol'skiy obychay. Obikhod. Etiket. Tse-remonial. [The path of the ambassador. Russian embassy custom. Everyday life. Etiquette. Ceremonial]. *Nauka y zhyzn*, 2, 102-109. [in Russian].

Ikanowicz, C. (2004). *Protokół dyplomatyczny w życiu menedżera*. Warszawa: Polskie Zrzeszenie Hoteli, 80 p. [in Polish].

Orłowski, T. (2010). *Protokół Dyplomatyczny. Ceremoniał & etykieta, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych*. Warszawa, 460 p. [in Polish].

Piekarski, J.W. & Jelonkiewicz, A. (2011). Standardy etykiety i dyplomacji. *Global Business Center*, 54 p. [in Polish].

Pietkiewicz, E. (1987). *Dobre obyczaje*. Warszawa, 444 p. [in Polish].

Pietkiewicz, E. (1990). *Etykieta menedżera, czyli sztuka dobrych manier w prowadzeniu interesów*. Warszawa: Lettrex, 125 p. [in Polish].

Pietkiewicz, E. (1998). *Protokół dyplomatyczny. Wyd. 4 popr. i uzup.* Warszawa: Ministerstwo Spraw Zagranicznych, 330 p. [in Polish].

Pietkiewicz, E. (1997). *Savoir vivre dla każdego, świat Książki*. Warszawa, S. 1, 236 p. [in Polish].

Sidorowicz, S. (2001). Tajemnicze protokołu dyplomatycznego. *Wiedza i życie*, 8. Retrieved from <http://archiwum.wiz.pl/2001/01083600>. [in Polish].

Отримано: 10.02.2021

DOI: 10.32626/2309-2254.2021-31.46-64

УДК 930.1(477)«1932/1933»

СТАСЮК Олеся – кандидат історичних наук, генеральний директор Національного музею Голодомору-геноциду, вул. Лаврська, 3, м. Київ, індекс 02000, Україна (olesia.stasiuk@gmail.com)

ORCID <https://orcid.org/0000-002-9527-982X>

STASIUK Olesia – Candidate of Historical Sciences, Director General of the National Museum of the Holodomor-Genocide, 3 Lavrska Street, Kyiv, index 02000, Ukraine (olesia.stasiuk@gmail.com)

Бібліографічний опис статті: Стасюк, О. (2021). До історіографії проблеми дослідження ролі уповноважених і активістів у вчиненні Голодомору як злочину геноциду українців. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (31), 46–64.

ДО ІСТОРІОГРАФІЇ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЛІ УПОВНОВАЖЕНИХ І АКТИВІСТІВ У ВЧИНЕННІ ГОЛОДОМОРУ ЯК ЗЛОЧИНУ ГЕНОЦИДУ УКРАЇНЦІВ

Анотація. *Мета статті* – дослідити стан наукової розробки теми, напрями історичної думки з обраної проблематики; проаналізувати та порівняти нові тенденції висвітлення ролі уповноважених і активістів у вчиненні Голодомору як злочину геноциду українців. **Методологія дослідження** базується на принципах історизму. Авторка використала як загальнонаукові (аналізу, синтезу, аналогії, узагальнення), так і спеціально-історичні (проблемно-хронологічний, історико-типологічний, історико-біографічний). **Наукова новизна.** Вперше на основі сучасних загальнонаукових і спеціально-історичних методів дослідження проаналізовано і систематизовано комплекс української і зарубіжної історіографії з теми дослідження ролі уповноважених і активістів у вчиненні Голодомору як злочину геноциду українців. **Висновки.** Авторка поділяє висновки більшості сучасних істориків щодо розуміння ролі уповноважених і активістів як репресивно-каральної ланки на місцях, які підкорювалися центральному та республіканському комуністичному керівництву, організаторам злочину Голодомору-геноциду. Комплексний історіографічний аналіз наявних праць дозволив структурувати ролі уповноважених і активістів, зокрема в контексті використання ними терору щодо українських селян-власників із врахуванням територіального виміру; узагальнити морально-психологічний портрет активістів; з'ясувати, що партійні очільники використовували «неосвічених», асоціальних, схильних до насильства, агресії громадян, котрі влаштовували справжній «терор голодом». Подальшого дослідження потребує тема залучення активістів (жінок, чоловіків) з-за меж України до участі у злочинних хлібозаготівельних кампаніях 1932–1933 рр.

Ключові слова: Голодомор 1932–1933 рр., геноцид, історіографічний аналіз, уповноважені, виконавці, активісти.

TO HISTORIOGRAPHY OF THE RESEARCH PROBLEM OF THE ROLE OF THE COMMISSIONERS AND ACTIVISTS IN THE COMMITMENT OF THE HOLODOMOR AS THE CRIME OF GENOCIDE IN UKRAINE

Abstract. *The article aims* to investigate the state of scientific research results of the subject, strands of thoughts on the chosen problematics, analyze and compare new tendencies in the clarification of the role of commissioners and activists in the commitment of the Holodomor as a crime of genocide of Ukrainians. **The research methodology** is based on the principles of historicism. The author used both general-scientific (analysis, synthesis, analogy, generalization) and special-historical methods (problem-chronological, historical-typological, historical-biographical). **The scientific novelty** involves the fact that firstly based on contemporary general-scientific and special-historical methods, the complex of Ukrainian and foreign historiography on the given problematics on the role of commissioners and activists in the commitment of the Holodomor as a crime of genocide of Ukrainians is analyzed and systematized. **Conclusions.** The authors share the points of views of the majority of contemporary historians considering the role of commissioners and activists as a repressive and punishing level locally, which was subordinated to the central and republican leading Communist Party officials, organizers of the Holodomor-Genocide crime. The complex analysis of the available works let us structure the roles of commissioners and activ-

ists, in particular, in the context of usage of terror against Ukrainian peasants-owners, taking account of the fact of areal dimension; generalize the moral and psychological portrait of activists; to find out that party leaders used "uneducated", antisocial, violently inclined, aggressive citizens who carried out the real "famine terror". The topic of the involvement of foreign activists (men and women) in the participation in the criminal collection of grain for the State grain stockpile campaign of 1932–1933 requires further investigations.

Key words: *the Holodomor of 1932–1933, genocide, historiographical analysis, commissioners, executives, activists.*

Постановка проблеми. Розкриття теми дослідження ролі уповноважених і активістів у вчиненні Голодомору як злочину геноциду українців потребує коректного використання наукової термінології; критичного аналізу попередніх напрацювань дослідників, результати яких дозволять виявити нові факти, актуалізувати нові проблеми і завдання у межах зазначеної теми; системного аналізу фактологічної бази та наявних джерел.

Варто зауважити, що попри велику кількість історіографічних праць із тематики Голодомору 1932–1933 рр., саме історіографічна складова теми участі уповноважених і активістів у вчиненні Голодомору як злочину геноциду українців є недостатньо з'ясованою.

Аналіз джерел та останні дослідження. На сьогодні маємо велику кількість ґрунтовних монографій, статей і кваліфікаційних робіт із тематики Голодомору-геноциду. Хотілося б відзначити роботи таких авторів: О. Масан (Масан, 1994), І. Лантух (Лантух, 1994), В. Калініченко, Є. Яценко (Калініченко, Яценко, 2000), В. Васильєв (Васильєв, 2004), В. Головко (Головко, 2003), С. Дровозюк (Дровозюк, 2003), Т. Яценюк (Яценюк, 2005), Г. Капустян (Капустян, 2007), Г. Тюркеджи (Тюркеджи, 2008), Я. Калакура (Калакура, 2008), В. Сергійчук (Сергійчук, 2015), В. Марочко (Марочко, 2018), В. Шкварець і М. Шитюк (Шкварець, Шитюк, 2009), А. Серпутько (Серпутько, 2008), Н. Ісакова (Ісакова, 2012), І. Наумова (Наумова, 2013), К. Чернявська (Чернявська, 2013) та ін.

Мета статті – дослідити стан наукової розробки теми, напрями історичної думки з обраної проблематики; проаналізувати та порівняти нові тенденції висвітлення ролі уповноважених і активістів у вчиненні Голодомору як злочину геноциду українців.

Виклад основного матеріалу. Не зважаючи на активну розбудову історіографічного дискурсу в межах голодоморознавства, тема ролі уповноважених і активістів, їхньої участі у здійсненні геноциду українців продовжує залишатися поза увагою переважної більшості історіографів. До досягнень історіографії останнього десятиріччя слід віднести утвердження Голодомору як геноциду в історичній свідомості українського суспільства, а до недоліків – незначну увагу до вивчення проблеми замовників і виконавців цього злочину (Слободян, 2012). Зумовлено це тим, що триває накопичення емпіричної бази і процес опрацювання архівних матеріалів, від яких залежить

теоретичне узагальнення та поява відповідних наукових публікацій. Разом з тим, поодинокі спроби історіографічного аналізу цієї проблематики вже з'являються (праці О. Лисенко (Лисенко, 2012), В. Гудзя (Гудзь, 2019) та ін.).

Окреслену нами проблематику актуалізували закордонні дослідники: Р. Конквест, Дж. Мейс. Р. Конквест та історики української діаспори, зокрема Р. Сербин (Сербин, 2008), підняли питання про персональну відповідальність Й. Сталіна у злочині геноциду українців. Дж. Мейс відніс Голодомор 1932–1933 рр. до проявів «людського волонтаризму» та наголосив на важливості не причин, а мотивів державних діячів. На його думку, саме Україна як національно-державна одиниця, яка могла протистояти волонтаристському натиску центру, абсолютно не влаштувала Й. Сталіна, який «пішов на пряму війну з українським селом, а по суті справи – з Україною як цільним державним організмом. Стратегічною метою тоталітарного диктатора було перетворення всіх жителів СРСР в однорідну масу, яку згодом назвали “ною історичною спільністю – радянським народом”» (Мейс, 2004, с. 281). Оцінки Дж. Мейса щодо злочинної ролі Й. Сталіна в організації Голодомору, знайшли продовження у працях українських істориків. Так, А. Бахтін обґрунтовано вважає, що головною зброєю Й. Сталіна у війні проти української нації, був спеціально організований ВКП(б) процес підкорення українського селянства, покарання за небажання працювати в колгоспах, здійснене через конфіскацію продовольчих запасів (Бахтін, 2006).

Дослідник Л. Малксоо, підтримуючи позицію А. Бахтіна, наполягає на тому, що поряд з Й. Сталіним до «державного» або програмно-імперативного рівня геноциду потрібно віднести не лише московське керівництво, але й республіканське (Malksoo, 2001, р. 780). В. Солдатенко наполягає на думці, що історична відповідальність має бути розподілена відповідно до місця, яке займає винуватець у партійно-урядовій ієрархії: «... від найвищої (Й. Сталіна та його московського оточення) до республіканської (С. Косіора, В. Чубаря, П. Постишева), та нижчих рівнів місцевої адміністрації – аж до низової, сільської ланки, а також підпорядкованих їм силових структур» (Солдатенко, 2012, с. 63).

До дослідження теми ролі уповноважених і активістів у скоєнні злочину геноциду варто підходити комплексно. Заслужовує на увагу праця В. Васильєва «Політичне керівництво УРСР і СРСР: динаміка відносин центр – субцентр влади (1917–1938)» (Васильєв, 2014), у якій автор ґрунтовно дослідив взаємовідносини центрального партійно-державного апарату та харківського субцентру влади, а також їхню роль в організованому Голодоморі-геноциді, наголосивши на різному політичному й індивідуальному рівнях відповідальності. В. Васильєв документально підтвердив, що очільники ВУЦВК Г. Петровський та РНК В. Чубар у першій половині 1932 р., на відміну від С. Косіора, виступили проти непомірних квот і методів хлібозаготівель в республіці, наголошуючи на допомозі голодуючим. Дослідник довів, що важливо було побудувати й утримувати чітку вертикаль, без якої неможливо втілити злочин геноциду на практиці. Саме тому застосовувалися репресії щодо

низових керівників й очільників районів за найменше послаблення у боротьбі з селянством, з лав КП(б)У виключався кожний четвертий комуніст, який проявляв недостатню активність у проведенні лінії ЦК ВКП(б). Були ті, у кого почуття справедливості та співчуття до знедолених перемагало страх, але, як доводить Г. Єфіменко, ідейні переконання або страх втратити життя і кар'єру виявлялися більшими стимулами серед партійно-господарської номенклатури УСРР брати участь у смертельних для селянства хлібозаготівлях і репресіях (Єфіменко, 2002). Невдоволення Й. Сталіна керівництвом УСРР вилилося у геноцидну діяльність комісій В. Молотова та Л. Кагановича і впровадження централізованого управління в республіці (Васильєв, 2014). Підтвердження цієї думки знаходимо також у монографії В. Лозицького (Лозицький, 2005). Серед іншого, В. Васильєв, Н. Верт, С. Кокін зазначали, що до XII з'їзду партії (18–23 січня 1934 р.) у республіці було замінено 60% голів райвиконкомів і 60% голів сільрад, а всього тільки з низових радянських установ «вичищено» близько 40 тис. осіб (Васильєв, Верт, Кокін, 2013, с. 31).

Сучасний український дослідник В. Тиліщак, проаналізувавши передумови, хід і реакцію українського селянства на злочин Й. Сталіна та його поплічників зазначає, що Голодомор-геноцид був організований у декілька етапів, на кожен з яких Й. Сталін висував окремих людей, що увійшли разом із ним до списку «верхівки» організаторів злочину – В. Молотов, Л. Каганович, В. Балицький, В. Постишев, С. Косіор, М. Хатаєвич, В. Затонський, С. Саркісов (Тиліщак, 2017).

У праці «“Чорна дошка”: антиселянські репресії (1932 – 1933)» Г. Папакін наголошував, що від ЦК до райкомів відбувалося формування інституту уповноважених із хлібозаготівель, а в грудні 1932 р. був створений спеціальний сільгоспвідділ в апараті ЦК ВКП(б). Із 1926 р. до хлібозаготівельних кампаній почали залучати органи ОДПУ, які з вже 4 січня дістали право арештів (Папакін, 2013, с. 68–70). Як зауважує В. Сергійчук, «Розглядаючи питання про вилучення хліба в голодного українського селянина, необхідно наголосити на тому, що робити це Москва доручала особливій категорії своїх поплічників» (Сергійчук, 2015, с. 79).

Окрему увагу дослідників привертає соціально-антропологічний дискурс. Змальовуючи соціально-психологічний портрет «активіста», історик та історіограф С. Дровозюк наголосив на «аморальності як визначальній ознаці, яка допомагає йому для реалізації репресивної політики в селі, що поєднувалася з ідеологічною заангажованістю, пристосуванством, загальною атмосферою ненависті, страху і низьким культурним рівнем» (Дровозюк, 2003). Схожу думку знаходимо в доповіді О. Майборода. Вивчаючи прояви вислужування під час вчинення злочину геноциду українців, дослідник поряд із роллю «старших командирів» відзначив участь «молодших командирів», керівників і членів бригад «буксирів», які відкрито грабували й вчиняли наругу над селянами (Майборода, 2013). Також О. Майборода зазначає, що важливим є положення постанови політбюро ЦК КП(б)У від 25 жовтня 1932 р.,

відповідно до якого відбувалася мобілізація на хлібозаготівлі активістів, членів партії, активних робітників і службовців профспілок. Сільський актив залякували репресіями проти «саботажників» і заохочували привілеями ситого життя номенклатури. В тенета цих партійних маніпуляцій потрапляв переважно аморальний комнезамівський актив, який раніше використовували як привідний пас розкуркулення та колективізації (Майборода, 2013, с. 311, 312).

С. Горобець і С. Бутко ідентифікують активістів як «абсолютних диктаторів на своїх територіях» (Горобець, Бутко, 2016, с. 105). Автори виокремлюють у своїй праці таку типологію партійних функціонерів: по-перше, «революціонери», котрі мали принципи і на хвилі встановлення нової радянської влади натхненно йшли до своєї мети, «залишаючи по собі чимало сліз та горя»; по-друге, «трудівники та працівники», які не відігравали суттєвої ролі та довго не затримувалися в партії; по-третє, «відморозки», які з'явилися на початку 1930-х рр. і без жодних моральних перепон та докорів сумління мали «забирати останні їстівні припаси», вдаватися до побиття на насильства (Горобець, Бутко, 2016, с. 96–97). Безкарність і брутальність «активістів» на плановій основі зумовлювала небувалу раніше «нормалізацію» жорстокості.

Сучасні вчені наголошують на ключовій ролі органів Держполітуправління УСРР у здійсненні Голодомору-геноциду, у втаємниченні його винуватців і масштабів під керівництвом спершу С. Реденса, а згодом В. Балицького (Нікольський, 2003; Шитюк, 2001). На базі численних документів і свідчень очевидців В. Васильєв і Р. Подкур у роботі «Співробітники НКВС – виконавці “Великого терору” на Поділлі» відзначають каральну природу правоохоронних органів того часу, «терор і фальсифікації були повсякденністю “радянського світу”. Органи НКВС були його складовою частиною. Повсякденність, у всякому разі в 1930-х рр., зливалася з масовими вбивствами, і в цьому сенсі “нормальність” була абсолютно антилюдською “ненормальністю”» (Васильєв, Подкур, 2017, с. 200). Враховуючи різні настрої в керівництві КП(б)У, історики наголошують на тому, що саме в Україні під час Голодомору-геноциду політичні репресії та зловживання органів ДПУ набули найбільшого розмаху (Білокінь, 1999; Васильєв, Верт, Кокін, 2013).

У контексті аналізу моделей поведінки компартійної еліти подано дисертаційне дослідження М. Фролова. Дослідник висвітлює особливості нового комуністичного штурму в СРСР, що супроводжувався швидким зростанням партійних лав, динаміка якого вражає. Аналізуючи соціальний склад КП(б)У в 1929–1932 рр., автор підтверджує висновок про антиселянську направленість комуністичного штурму, а також визначає громадські організації як *de jure* «позадержавні» об'єднання, що мотивувалися правлячою партією та виконували посередницьку роль між партійно-урядовою верхівкою і широкими масами. М. Фролов наголошує, що парторганізації ретельно підбирали керівний склад цих структур, здійснюючи контроль й проводячи періодичні чистки (Фролов, 2012).

У роботі «Компартійно-державна номенклатура УСРР у 20–30-ті роки ХХ століття: соціоісторичний аналіз» М. Дорошко простежує весь ланцюг впливу партійних «верхів» на «низи», а також зворотну реакцію окремих виконавців на «революцію зверху», злочинні дії уповноважених стосовно хліборобів під час заготівельної кампанії 1932–1933 рр. (Дорошко, 2004). У статті «Потрійна коса смерті. Голодомори в радянській Україні: організатори та виконавці» автор наголошує на свідомій акції геноциду українських селян, спланованій у Москві, що здійснена руками партійно-радянського керівництва УСРР, сталінськими емісарами В. Молотовим, Л. Кагановичем, П. Постишевим, Я. Яковлевим разом з очільниками республіки С. Косіором, В. Чубарем, Г. Петровським (Дорошко, 2007).

Історик М. Журба, вивчаючи доктринальні засади і практику використання верхівкою ВКП(б) національних громад і сільських громадських організацій у репресивних заходах розкуркулення, колективізації та подвірних хлібозаготівель, прийшов до висновку, що вони, будучи чітко контрольовані партією, виявилися «допоміжним знаряддям геноциду проти українського селянства» (Журба, 2001; Журба, 2003, с. 59; Журба, 2000).

У своїх дисертації та монографії С. Свистович, комплексно дослідивши систему громадських об'єднань в УСРР 1920-х – 1930-х рр., їхній правовий статус, організаційну структуру, фінансування і програмні засади функціонування, прийшов до висновку, що вони на початку 1930-х рр. перетворилися під дією тоталітарного режиму на державний придаток, який використовувався задля соціально-економічної і політичної трансформації українського села та приборкання протестних настроїв (Свистович, 2007; Свистович, 2007, с. 493–494). Не зважаючи на поодинокі випадки непокори, комнезами, товариства взаємодопомоги, Робітземліс сумлінно, нерідко із власною вигодою, виконували поставлені завдання і тому причетні до організації злочину геноциду.

Окрема відповідальність за вчинення Голодомору-геноциду на місцях, на думку таких науковців, як П. Григорчук та О. Мельничук, лежить на сільських активістах. Найактивнішими з них були члени КНС, як соціальна опора режиму і складова радянського продовольчого апарату, мотивовані процентними відрахуваннями від зібраного ними хліба (Григорчук, Мельничук, 2003). Участь комнезамів у проведенні хлібозаготівельної кампанії восени 1932 р. – січні 1933 р., що стала однією із причин масових смертей, видається недооціненою деякими дослідниками.

Е. Левандовська відзначає, що з позиції вищої партійної логіки потреба в існуванні комнезамів відпала через «нехтування масовою класово-бідняцькою організацією КНС» з боку місцевої влади, що призвело до невиконання плану хлібозаготівель (Левандовська, 2013, с. 122). З такою думкою солідарний М. Фролов, який у статті «Комітети бідноти і комітети незаможних селян у системі партійно-державного контролю в Україні 1920 – 1930-х рр.» наголосив, що після колективізації та виконання завдання партії з оволодіння сільськими радами, КНС вже «стали непотрібні більшовиць-

кій владі» (Фролов, 2009). На підтвердження він наводить постанову ВУЦВК від 8 березня 1933 р. про КНС, основні маси яких увійшли разом із середняками до колгоспів.

За твердженням В. Прилуцького вже наприкінці 1920-х рр. у лавах комсомольського авангарду партії на селі почали з'являтися та діяти нелегальні молодіжні організації, а з початку 1930-х рр., внаслідок профілактики і покарання ненадійних у цих лавах, масових «чисток», комсомол остаточно перетворився на послідовного ретранслятора та виконавця волі партії (Прилуцький, 1999; Прилуцький, 2002).

У публікації О. Єрмака чітко простежується зв'язок між заходами позаекономічного примусу 1928 р., які особливого розмаху набули у 1929 р. із запровадженням «уральсько-сибірського» методу хлібозаготівель і посиленням репресій, та новою хвилею насильства над селянством в липні–серпні 1932 р. На прикладі Полтавщини автор показує, як із Полтави до сіл з метою «вибивання» плану зернопоставок відправлено 209 осіб керівного партактиву, 100 уповноважених, а в листопаді – ще 114 партійних активістів, 5 тис. членів ЛКСМУ та 250 робітників для проведення обшуків та вилучення збіжжя (Єрмак, 1997, с. 17–18).

Не зважаючи на втрату комнезами адміністративних функцій, окремі члени були задіяні для реквізиції продовольства у складі «буксирних бригад», останній спалах якої припав на зиму 1932–1933 рр. Зумовлено це було як загальною політичною ситуацією, так і особистими мотивами (частка від конфіскації, помста багатшому сусіду тощо), про що свідчать кваліфікаційні дослідження на основі архівних даних із різних областей (Волошенко, 2003; Мельничук, 1998).

Мало дослідженням залишається питання участі 25-тисячників в організації Голодомору-геноциду українців. Однією з перших це питання у своїй роботі підняла Л. Віолла в контексті негативної ролі цього руху під час проведення колективізації (Viola, 1987). С. Маркова зазначає, що «Основну масу двадцятип'ятитисячників направляли на керівну роботу членами або головами правлінь колгоспів» (Маркова, 2015, с. 281). У статті «Суцільна колективізація в селах етнічних меншин. 1930–1935 рр.» Л. Якубова відзначає, що «“25-тисячники” або ж колишні герої революції, червоні партизани і робітники демонстрували велику зневагу та жорстокість до місцевого сільського населення (Якубова, 2004, с. 401). Донецькі краєзнавці Т. Беспечний і В. Беспечна, посилаючись на архівні документи з облархіву, вказують на низку рис цих робітничих кадрів – ненадійність, пияцтво, ледарство, легковажність, неосвіченість (Беспечный, Беспечная, 2009, с.68–70).

Відзначимо важливість дослідження регіонального виміру діяльності уповноважених і активістів. Саме завдяки регіоналістиці, ми можемо сформулювати доказову базу загальноукраїнського змісту злочину геноциду. Так, О. Лисенко розглядає масовий характер протестних настроїв серед керівництва середньої ланки на прикладі Чернігівського обкому партії ЦК КП(б)У.

Серед іншого авторка дослідила процес формування у 1920-ті роки соціальної групи радянських сільських активістів, включаючи склад цієї нової формації, типи поведінки і методи роботи, які стали особливо жорстокими під час Голодомору-геноциду (Лисенко, 2012, с. 61–62). Миколаївські науковці наголошували, що до складу «буксирної бригади», як правило, входили член сільради, активний комуніст, місцевий вчитель, 2–3 комсомольці. Досить часто до неї залучали одного з членів правління колгоспу, а на літніх канікулах ще й кілька піонерів. Не обходилося і без «спеціаліста» з пошуку зерна, озброєного го-стрим і довгим металевим щупом (Гаркуша, 2008, с. 11).

За словами О. Корнева, 112 тис. активістів за підтримки ОДПУ у селянина-господарника вилучали харчі (навіть ті «надлишки», які були в печі чи на столі), найцінніші речі та гроші, отримуючи певний відсоток від награваного (Корнев, 2008, с. 182). Легітимізувала такі їхні дії, про що зауважувала Г. Капустян, ухвала Політбюро ЦК ВКП(б) від 3 січня 1929 р., заохотивши до «надзвичайщини», формування атмосфери ненависті, яка переконувала номенклатурників у «класовій доцільності», власній захищеності з боку партійної системи та зверхності над «винуватим селом» (Капустян, 2005).

Опосередковано питання уповноважених і активістів крізь призму форм опору українського селянства під час організації Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. розглядає Г. Махорін (Махорін, 2017, с. 73).

Висновки. Авторка поділяє висновки більшості сучасних істориків щодо розуміння ролі уповноважених і активістів як репресивно-каральної ланки на місцях, які підкорювалися центральному та республіканському комуністичному керівництву, організаторам злочину Голодомору-геноциду. Комплексний історіографічний аналіз наявних праць дозволив структурувати ролі уповноважених і активістів, зокрема в контексті використання ними терору щодо українських селян-власників із врахуванням територіального виміру; узагальнити морально-психологічний портрет активістів; з'ясувати, що партійні очільники використовували «неосвічених», асоціальних, схильних до насильства, агресії громадян, котрі влаштовували справжній «терор голодом». Подальшого дослідження потребує тема залучення активістів (жінок, чоловіків) з-за меж України до участі у злочинних хлібозаготівельних кампаніях 1932–1933 рр.

Список використаних джерел і літератури:

- Бахтін, А. М.** (2006). *Колективізація сільського господарства і голод на території Півдня України (1929 – 1933 роки)* (дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – Історія України). Миколаїв, 188 с.
- Беспечный, Т. А. & Беспечная, В. С.** (2009). *Горькая судьбина Донбасса. Документальное исследование голодомора в Приазовье*. Донецк: Панорама-Арт, 82 с.
- Білокінь, С. І.** (1999). *Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917 – 1941 рр.): джерелознавче дослідження*. (Т. 1). Київ: Київське наукове тов-во ім. Петра Могили, 448 с.

Васильєв, В. Ю. (2004). Голод 1932–1933 років в Україні: нові інтерпретації та тенденції у вітчизняній історіографії. *Історія України: маловідомі імена, події, факти*, (27), 271–301.

Васильєв, В. Ю. (2011). Порівняльний аналіз голоду та Голодомору: Вінницька область (1920–1940-і рр.). *Історія України: маловідомі імена, події, факти*, (37), 111–135.

Васильєв, В. Ю. (2012). Чому потрібно вивчати соціальні настрої суспільства доби сталінізму (Замість передмови). *Настрої та поведінка населення Чернігівщини в умовах сталінської революції «згори»*. 1928–1938, 3–9.

Васильєв, В. Ю. (2014). *Політичне керівництво УРСР і СРСР: динаміка відносин центр-субцентр влади (1917–1938)*. Київ: Інститут історії України НАН України, 376 с.

Васильєв, В., Верт, Н., Кокін, С. (2013). Документи органів ВКП(б) та ДПУ УСРР про настрої й моделі поведінки партійно-радянських працівників у республіці (1932–1933 рр.). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*, 1, 369–400.

Васильєв, В., Верт, Н., Кокін, С. (2013). Настрої та моделі поведінки партійно-радянських працівників УСРР (1932–1933 рр.). *Партійно-радянське керівництво УСРР під час голодомору 1932–1933 рр.: Вожді. Працівники. Активісти* (сс. 9–31). Київ: Інститут історії України.

Васильєв, В. Ю. & Подкур, Р. Ю. (2017). *Радянські карателі. Співробітники НКВС – виконавці «Великого терору» на Поділлі*. Київ: Видавець В. Захаренко, 264 с.

Волошенко, В. О. (2003). *Комітети незаможних селян в Донбасі (1920–1933 рр.)* (автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – Історія України). Донецьк, 20 с.

Гаркуша, О. М. (гол. редкол.) (2008). Голодомор-геноцид 1932 – 1933 років на території Миколаївщини. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Миколаївська область* (сс. 6–22). Миколаїв: Видавництво «Шамрай».

Головко, В. В. (2003). Дослідження голоду 1933 року українськими істориками. *Голод 1932–1933 років в Україні: Причини та наслідки* (сс. 108–132). Київ: Наукова думка.

Горобець, С. & Бутко, С. (2016). *Хроніки війни більшовиків з українським народом. Голодомор 1932–1933 років в Чернігівщині: виконавці злочину*. Чернігів: Видавництво «Десна Поліграф», 184 с.

Григорчук, П. С. & Мельничук, О. А. (2003). Залучення організацій незаможного селянства до хлібозаготівельних кампаній на Поділлі у 1928–1932 рр. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Львів: Вид-во Національного ун-ту «Львівська політехніка», 493, 47–51.

Гудзь, В. (2019). *Історіографія Голодомору 1932–1933 років в Україні*. Мелітополь: ФОП Однорог Т. В., 1153 с.

Демченко, Т. (2010). Свідчення про Голодомор як джерело вивчення феномену сталінських активістів. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*, (19), 71–81.

Дорошко, М. (2004). *Компартійно-державна номенклатура УСРР у 20-30-ті роки ХХ століття: соціоісторичний аналіз*. Київ: Видавничо-поліграф. центр «Київський університет», 154 с.

Дорошко, М. (2007). Потрійна коса смерті. Голодомори в радянській Україні: організатори та виконавці. *День*, 205 (24 листопада).

Дровозюк, С. І. (2003). Висвітлення духовних аспектів геноциду 1932–1933 рр. в українській історіографії. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*, (7), 250–257.

Дровозюк, С. І. (2003). Руйнування духовності українського народу під час голоду 1932 – 1933 рр.: історіографічний аналіз. *Держава та армія: Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*, 439, 289–297.

Дровозюк, С. І. (2003). Соціально-психологічний портрет сільського «активіста» 20–30-х рр. в українській історіографії. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*, (9), 360–372.

Дровозюк, С. І. (2007). Поведінка сільських активістів під час суцільної колективізації та голодомору українського народу (1932–1933 рр.). *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*, (34), 67–79.

Єрмак, О. П. (1997). Ціна «Великого перелому». *Колективізація сільського господарства і голод на Полтавщині. 1929–1933* (сс. 17–18). Полтава.

Єфіменко, Г. Г. (2002). Роль націонал-комуністів у голодоморі 1932–1933 рр. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*, (7), 276–284.

Журба, М. А. (2000). Функціональні засади діяльності селянських громадських об'єднань України в умовах тоталітарної держави (20–30-ті рр. XX ст.). *Вісник Запорізького юридичного інституту*, 2, 242–251.

Журба, М. А. (2001). Громадські об'єднання національних меншин в антиселянських акціях (кінець 20-х – початок 30-х років XX ст.). *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*, (16), 114–120.

Журба, М. А. (2004). Громадські об'єднання в період голодного лихоліття: історична література. *Смертю смерть подолали: Голодомор в Україні 1932–1933* (сс. 49–59). Київ: Україна.

Ісакова, Н. П. (2012). Історіографія проблеми Голодомору 1932 – 1933 рр. в українській та зарубіжній літературі. *Сторінки історії*, (33), 135–146.

Калакура, Я. С. (2008). Новітня історіографія Голодомору 1932–1933 рр. як геноциду українського народу: надбання та прорахунки. *Персонал*, 1, 105–113.

Калініченко, В. В. & Яценко, Є. Ю. (2000). Історіографія голодомору 1932–1933 років в Україні. *Голод–геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків*: матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції (сс. 15–26). Київ; Нью-Йорк.

Капустян, Г. Т. (2005). Згорання непу та створення командно-репресивної системи управління селом. *Науковий вісник Ужгородського університету*, (12), 108–114.

Капустян, Г. Т. (2007). «Національний вимір геноциду»: сучасна українська історіографія голодомору 1932–1933 рр. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*, (XXI), 399–402.

Корнєв, О. (2008). Найбільший злочин комуністичної диктатури. *Проблеми історії України: факти, судження пошуки*, (18), 182–191.

Лантух, І. В. (1994). До історіографії голодомору 1932–1933 рр. в Україні: матеріали міжнародної конференції молодих істориків (сс. 215–219). Харків.

Левандовська, Е. Е. (2013). Роль комітетів незаможних селян у впровадженні радянської політики на селі (1920–1933 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, (XXXVII), 118–123.

Лисенко, О. (2012). Сільські активісти: формування соціальної групи, типи поведінки та методи роботи. *Настрої та поведінка населення Чернігівщини в умовах сталінської революції «згори». 1928–1938* (сс. 40–62). Чернігів: Видавець Лозовий В. М.

Лозицький, В. С. (2005). *Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, статистика* (1918–1991). Київ: Генеза, 368 с.: іл.

Майборода, О. М. (2013). Колaboraціонізм в Україні під час Голодомору та його вплив на етнічну свідомість українців. *Голод в Україні у першій половині XX століття: причини та наслідки* (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947): матеріали Міжнародної наукової конференції (сс. 311–318). Київ.

Маркова, С. В. (2015). *Суспільні та політичні трансформації в українському селі в контексті формування тоталітарної системи (1917–1933 рр.)*. Кам'янець-Подільський: Видавець ПП Зволейко Д. Г., 544 с.

Марочко В. І. (передм., авт. текст) (2018). *Енциклопедія Голодомору 1932–1933 років в Україні*. Дрогобич: Коло, 576 с.

Масан, О. (1994). Історіографія проблеми голодомору. *Пам'яті жертв радянських голодоморів в Україні: матеріали наукової конференції*. Чернівці.

Махорін, Г. Л. (2017). *Форми опору українського селянства у часи Голодомору 1932–1933 рр.* Житомир: Євєнюк О. О., 168 с.

Мейс, Дж. (2004). Політичні причини голодомору в Україні (1932–1933). *Студії з українистики*, (V), 273–292.

Мельничук, О. А. (1998). *Комітети незаможних селян на Поділлі (1920–1933 рр.)* (автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – Історія України). Київ, 17 с.

Наумова, І. (2013). Голод 1932–1933 рр. в національній пам'яті: сучасний вітчизняний історіографічний дискурс. *Гілея: науковий вісник: історичні науки, філософські науки, політичні науки*, (75 (№ 8), 185–196.

Нікольський, В. М. (2003). *Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920–1950-ті рр.)*. Історико-статистичне дослідження. Донецьк: Вид-во ДНУ, 624 с.

Папакін, Г. В. (2008). Механізм сталінського геноциду в 1932–1933 роках в Україні. *Пам'ять століть*, 5/6, 236–261.

Папакін, Г. В. (2013). «Чорна дошка»: антиселянські репресії (1932–1933). Київ: Інститут історії України НАН України, 420 с.

Пиріг, Р. Я. (Упоряд.) (2007). *Голод 1932–1933 років на Україні: документи і матеріали*. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 1128 с.

Прилуцький, В. (1999). *Молодь УСРР в період утвердження тоталітарної системи (1928–1933 рр.)*. Київ: [В. в.], 62 с.

Прилуцький, В. (2002). Молодь у суспільно-політичному житті УСРР (1928–1933 рр.). *Укр. іст. журн.*, 4, 78–79.

Свистович, С. (2007). *Громадський вимір соціалістичного експерименту в Україні (20–30 рр. XX ст.)*. Київ: Варта, 568 с.

Свистович, С. М. (2007). *Громадські об'єднання України в політиці більшовицького режиму (20–30-х рр. XX ст.)* (дис. ... докт. іст. наук: спец. 07.00.01 – Історія України). Донецьк, 596 с.

Сербин, Р. (2008). Осмислення Голодомору у світлі конвенції ООН про геноцид. *Архіви України*, 3–4, 53–62.

Сергійчук, В. І. (2015). *Голодомор 1932–1933 років як геноцид українства*. Вишгород: ПП Сергійчук М. І., 186 с.

Серпутько, А. Ю. (2008). *Сучасна українська та російська історіографія причин та наслідків голодомору в УСРР в 1932–1933 років* (дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни). Переяслав-Хмельницький, 207 с.

Слободян, Л. О. (2012). Голодомор 1932–1933 рр.: історіографія питання. *Українознавство*, 2, 83–88.

Солдатенко, В. Ф. (2012). Трагедія тридцять третього: нотатки на історіографічному зрізі. *Національна та історична пам'ять*, (3), 3–92.

Тилищак, В. (2017). Планове знищення. Як скоювався злочин Голодомору. *Український тиждень*, 47 (23 листопада).

Тюркеджи, Г. Г. (2008). Голодомор 1932–1933 років: історіографія проблеми. *Голодомор 1932–1933: запорізький вимір* (сс. 157–168). Запоріжжя: Просвіта.

Фролов, М. (2009). Комітети бідноти і комітети незаможних селян у системі партійно-державного контролю в Україні 1920–1930-х рр. *Проблеми гуманітарних наук*, (24), 51–70.

Фролов, М. О. (2012). *Політична система радянської України 1920–1930-х рр.: особливості та механізми формування і функціонування* (автореф. дис. ... докт. іст. наук: спец. 07.00.01 – Історія України). Дніпропетровськ, 40 с.

Харченко, А. (2017). Сучасна українська історіографія Голодомору: студії та дослідники. *Історіографічні дослідження в Україні*, (27), 187–219.

Чернявська, К. В. (2013). Сучасні історіографічні дослідження проблеми голодомору 1932–1933 рр. в Україні: тенденції та напрямки. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського*, (3.35), 262–268.

Шитюк, М. М. (2001). *Масові репресії на Півдні УРСР в 20-ті – на початку 50-х років* (дис. ... докт. іст. наук: спец. 07.00.01 – Історія України). Київ, 435 с.

Шкварець, В. П. & Шитюк, М. М. (2009). Історіографія проблеми голодомору 1932–1933 рр. в вітчизняній та зарубіжній історіографії. *Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського*, (27), 182–205.

Ющенко, Я. П. (гол. редкол.) (2008). *Голодомор 1932–1933 років на Харківщині. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Харківська область* (сс. 6–20). Харків: Фоліо.

Якубова, Л. (2004). Суцільна колективізація в селах етнічних меншин. 1930–1935 рр. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*, (11), 370–412.

Яценюк, Т. (2005). Геноцид проти українського народу: історіографія голодомору 1932–1933 років. *Україна соборна*, (2. Ч. 1), 270–280.

Grynevych, L. (2008). The Present State of Ukrainian Historiography on the Holodomor and Prospects for Its Development. *Harriman Review*, (Vol. 16. 2, p. 10–20).

Malksoo, L. (2001). Soviet Genocide? Communist Mass Deportations in the Baltic States and International Law. *Leiden Journal of International Law*, 14, 757–787.

Viola, L. (1987). *The best sons of the fatherland. Workers in the vanguard of Soviet collectivization*. New York, 285 p.

References:

Bakhtin, A. M. (2006). *Kolektyvizatsiia silskoho hospodarstva i holod na terytorii Pivdnia Ukrainy (1929 – 1933 roky)* [Collectivization of agriculture and famine on the territory of the South of Ukraine (1929–1933)]: (Extended abstract of Candidate's thesis). Mykolaiv, 188 p. [in Ukrainian].

Bespechnyi, T. A. & Bespechnaia, V. S. (2009). *Horkaia sudbyna Donbassa. Dokumentalne issledovanie holodomora v Pryazovii* [Bitter fate of Donbas. Documentary research on the Holodomor in Pryazovia]. Donetsk: Panorama-Art, 82 p. [in Ukrainian].

Bilokin, S. I. (1999). *Masovyi teror yak zasib derzhavnoho upravlinnia v SRSR (1917 – 1941 rr.): dzhereloznavche doslidzhennia* [Mass terror as a method of state management in the USSR (1917–1941): source studies] (Volume 1). Kyiv: Kyivske naukove tov-vo im. Petra Mohyly, 448 p. [in Ukrainian].

Vasyliiev, V. Yu. (2004). Holod 1932–1933 rokiv v Ukraini: novi interpretatsii ta tendentsii u vitchyzniani istoriografii [The famine of 1932–1933 in Ukraine: new interpretations and

tendencies in Ukrainian historiography]. *Istoriia Ukrainy: malovidomi imena, podii, fakty*, (27), 271–301. [in Ukrainian].

Vasyliiev, V. Yu. (2011). Porivnialnyi analiz holodu ta Holodomoru: Vinnytska oblast (1920–1940-i rr.) [Comparative analysis of famine and the Holodomor: Vinnytsia region (1920–1940s)]. *Istoriia Ukrainy: malovidomi imena, podii, fakty*, (37), 111–135. [in Ukrainian].

Vasyliiev, V. Yu. (2012). Chomu potribno vyvchaty sotsialni nastroi suspilstva doby stalinizmu (Zamist peredmovy) [Why it is important to study social sentiments of the people of the era of Stalinism]. *Nastroi ta povedinka naseleennia Chernihivshchyny v umovakh stalinskoï revoliutsii “zghory”*. 1928–1938, pp. 3–9. Chernihiv: Vydavets Lozovy V. M. [in Ukrainian].

Vasyliiev, V. Yu. (2014). *Politychne kerivnytstvo URSR i SRSR: dynamika vidnosyn tseñtr-subsentr vlady (1917–1938)* [Political management of the USSR and Ukrainian SSR: Dynamics of relation center–sub-center of power]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 376 p. [in Ukrainian].

Vasyliiev, V., Vert, N., Kokin, S. (2013). Dokumenty orhaniv VKP(b) ta DPU USRR pro nastroi y modeli povedinky partiino–radianskykh pratsivnykiv u respublitsi (1932–1933 rr.) [Documents of the bodies of All-Union Communist Party (Bolsheviks) and General Political Administration of the Ukrainian SSR about the sentiments and behavior models of party and soviet staff in the republic (1932–1933)]. *Z arkhiviv VUCHK–HPU–NKVD–KHB*, 1, 369–400. [in Ukrainian].

Vasyliiev, V., Vert, N., Kokin, S. (2013). Nastroi ta modeli povedinky partiino-radianskykh pratsivnykiv USRR (1932–1933 rr.) [Sentiments and behavior models of party and soviet staff of the Ukrainian SSR (1932–1933)]. *Partiino-radianske kerivnytstvo USRR pid chas holodomoru 1932–1933 rr.: Vozhdi. Pratsivnyky. Aktyvisty*, pp. 9–31. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy. [in Ukrainian].

Vasyliiev, V. Yu. & Podkur, R. Yu. (2017). *Radianski karateli. Spivrobotnyky NKVS – vykonavtsi “Velykoho teroru” na Podilli* [Soviet punishers. NKVD employees – executors of the “Big terror” in Podillia]. Kyiv: Vydavets V. Zakharenko, 264 p. [in Ukrainian].

Voloshenko, V. O. (2003). *Komitety nezamozhnykh selian v Donbasi (1920–1933 rr.)* [Committees of Poor Peasants in Donbas (1920–1933)]: (Extended abstract of Candidate's thesis). Donetsk, 20 p. [in Ukrainian].

Harkusha, O. M. (Ed.) (2008). Holodomor-henotsyd 1932–1933 rokiv na terytorii Mykolaivshchyny [The Holodomor genocide of 1932–1933 on the territory of Mykolaiv region]. *Natsionalna knyha pamiati zhertv Holodomoru 1932–1933 rokiv v Ukraini. Mykolaivska oblast*, pp. 6–22. Mykolaiv : Shamrai. [in Ukrainian].

Holovko, V. V. (2003). Doslidzhennia holodu 1933 roku ukrainskymy istorykamy [Study of the famine of 1933 by Ukrainian historians]. *Holod 1932–1933 rokiv v Ukraini: Prychyny ta naslidky*, pp. 108–132. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

Horobets, S. & Butko, S. (2016). *Khroniky viiny bilshovykiv z ukrainskym narodom. Holodomor 1932–1933 rokiv na Chernihivshchyni: vykonavtsi zlochynu* [Chronicles of the Bolsheviks' war with Ukrainian nation. Holodomor of 1932–1933 in Chernihiv region: executors of the crime]. Chernihiv: Desna Polihraf, 184 p. [in Ukrainian].

Hryhorchuk, P. S. & Melnychuk, O. A. (2003). Zaluchennia orhanizatsii nezamozhnoho selianstva do khlibozahotivelykh kampanii na Podilli u 1928–1932 rr. [Involvement of organization of poor peasants into the grain procurement campaign in Podillia in 1928–1932]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu “Lvivska politekhnika”*, (493), 47–51. [in Ukrainian].

Hudz V. (2019). *Istoriografia Holodomoru 1932–1933 rokiv v Ukraini* [Historiography of the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine]. Melitopol: FOP Odnoroh T. V., 1153 p. [in Ukrainian].

Demchenko, T. (2010). Svidchennia pro Holodomor yak dzherelo vyvchennia fenomenu stalinskyykh aktyvistiv [Memories about the Holodomor as a source for study of the phenomenon of Stalinist activists]. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky*, (19), 71–81. [in Ukrainian].

Doroshko, M. (2004). *Kompartiino-derzhavna nomenklatura USRR u 20–30-ti roky XX stolittia: sotsioistorychnyi analiz* [Communist party and state nomenclature of the Ukrainian SSR in the 1920s–1930s]. Kyiv: Vydavnycho-polihraf. tsentr “Kyivskyy universytet”, 154 p. [in Ukrainian].

Doroshko, M. (November 24 2007). Potriina kosa smerti. Holodomory v radianskii Ukraini: orhanizatory ta vykonavtsi [Triple scythe of death. Holodomors in Soviet Ukraine: organizers and executants]. *Den [Day]*, (205). [in Ukrainian].

Drovoziuk, S. I. (2003). Vysvitlennia dukhovnykh aspektiv henotsydu 1932–1933 rr. v ukrainskii istoriografii [Study of the spiritual aspects of the genocide of 1932–1933 in Ukrainian historiography]. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky*, (7), 250–257. [in Ukrainian].

Drovoziuk, S. I. (2003). Ruinuvannia dukhovnosti ukrainskoho narodu pid chas holodu 1932–1933 rr.: istoriografichnyi analiz [Destruction of spirituality of Ukrainian nation during the famine of 1932–1933: historiographic analysis]. *Derzhava ta armii: Visnyk Natsionalnoho universytetu “Lvivska politekhnikha”*, (439), 289–297. [in Ukrainian].

Drovoziuk, S. I. (2003). Sotsialno-psykholohichnyi portret silskoho “aktyvisty” 20–30-kh rr. v ukrainskii istoriografii [Social and psychological portrait of a village “activist” of the 1920–30s in Ukrainian historiography]. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky*, (9), 360–372. [in Ukrainian].

Drovoziuk, S. I. (2007). Povedinka silskykh aktyvistiv pid chas sutsilnoi kolektyvizatsii ta holodomoru ukrainskoho narodu (1932–1933 rr.) [Behavior of the village activists during total collectivization and the holodomor of the Ukrainian nation (1932–1933)]. *Istoriia Ukrainy: malovidomi imena, podii, fakty*, (34), 67–79. [in Ukrainian].

Yermak, O. P. (1997). *Tsina “Velykoho perelomu”*. Kolektyvizatsiia silskoho hospodarstva i holod na Poltavshchyni. 1929–1933 [Price of “Great Break”. Collectivization of agriculture and famine in Poltava region. 1929–1933], pp. 17–18. Poltava. [in Ukrainian].

Yefimenko, H. H. (2002). Rol natsional-komunistiv u holodomori 1932–1933 rr. [Role of national-communists in the Holodomor of 1932–1933]. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky*, (7), 276–284. [in Ukrainian].

Zhurba, M. A. (2000). Funktsionalni zasady diialnosti selianskykh hromadskykh obiednan Ukrainy v umovakh totalitarnoi derzhavy (20–30-ti rr. XX st.) [Functional basis of activity of village public unions in Ukraine under the circumstances of totalitarian state (1920–30s)]. *Visnyk Zaporizkoho yurydychnoho instytutu*, (2), 242–251. [in Ukrainian].

Zhurba, M. A. (2001). Hromadski obiednannia natsionalnykh menshyn v antyselianskykh aktsiiakh (kinets 20-kh – pochatok 30-kh rokiv XX st.) [Public unions of national minorities in anti-farmers’ campaigns (late 1920s – early 1930s)]. *Istoriia Ukrainy: malovidomi imena, podii, fakty*, (16), 114–120. [in Ukrainian].

Zhurba, M. A. (2003). Hromadski obiednannia v period holodnoho lykholittia: istorychna literatura [Public unions in the period of hungry years: historical literature]. *Smertiu smert podolaly: Holodomor v Ukraini 1932–1933*, pp. 49–59. Kyiv: Ukraina. [in Ukrainian].

Isakova, N. P. (2012). Istoriohrafia problemy Holodomoru 1932–1933 rr. v ukrainskii ta zarubizhnii literaturi [Historiography of the problem of the Holodomor of 1932–1933 in Ukrainian and foreign literature]. *Storinky istorii [History pages]*, (33), 135–146. [in Ukrainian].

Kalakura, Ya. S. (2008). *Novitnia istoriohrafia Holodomoru 1932–1933 rr. yak henotsydu ukrainskoho narodu: nadbannia ta prorakhunky* [Contemporary historiography of the Holodomor of 1932–1933 as the genocide of the Ukrainian nation: heritage and miscalculations]. Personal, (1), 105–113. [in Ukrainian].

Kalinichenko, V. V. & Yatsenko, Ye. Yu. (2000). Istoriohrafia holodomoru 1932–1933 rokiv v Ukraini [Historiography of the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine]. *Holod-henotsyd 1933 roku v Ukraini: istoryko-politolohichniy analiz sotsialno-demohrafichnykh ta moralno-psykholohichnykh naslidkiv: materialy mizhnarodnoi naukovo-teoretychnoi konferentsii*, pp. 15–26, Kyiv; New York. [in Ukrainian].

Kapustian, H. T. (2005). Zghortannia nepu ta stvorennia komandno-represyvnoi systemy upravlinnia selom [Ending of NEP and creating of command-repressive system of managing the village]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu*, (12), 108–114. [in Ukrainian].

Kapustian, H. T. (2007). “Natsionalnyi vymir henotsydu”: suchasna ukrainska istoriohrafia holodomoru 1932–1933 rr. [“National dimension of genocide”: contemporary historiography of the Holodomor of 1932–1933]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho derzhavnoho universytetu*, (XXI), 399–402. [in Ukrainian].

Korniev, O. (2008). Naibilshyi zlochin komunistychnoi dyktatury [The largest crime of the communist dictatorship]. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky*, (18), 182–191. [in Ukrainian].

Lantukh, I. V. (1994). Do istoriohrafii holodomoru 1932–1933 rr. v Ukraini [To the historiography of the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine]. *Materyaly mezhdunarodnoi konferentsyy molodykh istorikov*, pp. 215–219. Kharkov. [in Ukrainian].

Levandovska, E. E. (2013). Rol komitetiv nezamozhnykh selian u vprovadzhenni radianskoi polityky na seli (1920–1933 rr.) [Role of Committees of Poor Peasants in the implementation of Soviet policy in the village (1920–1933)]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho derzhavnoho universytetu*, (XXXVII), 118–123. [in Ukrainian].

Lysenko, O. (2012). Silski aktyvisty: formuvannia sotsialnoi hrupy, typy povedinky ta metody roboty. *Nastroi ta povedinka naseleння Chernihivshchyny v umovakh stalinskoï revoliutsii “zghory”. 1928–1938.* [Sentiments and behavior of the population of Chernihiv region under the circumstances of the Stalin's revolution “from above”. 1928–1938], pp. 40–62. Chernihiv: Vydavets Lozovyi V. M. [in Ukrainian].

Lozytskyi, V. S. (2005). *Politbiuro TsK Kompartii Ukrainy: istoriia, osoby, stosunki (1918–1991)* [Political Bureau of Central Committee of the Communist Party of Ukraine: history, persons, relations (1918–1991)]. Kyiv: Heneza, 368 p. [in Ukrainian].

Maiboroda, O. M. (2013). Kolaboratsionizm v Ukraini pid chas Holodomoru ta yoho vplyv na etnichnu svidomist ukraintsev [Collaborationism in Ukraine during the Holodomor and its influence onto the ethnic consciousness of Ukrainians]. *Holod v Ukraini u pershii polovyni XX stolittia: prychny ta naslidky (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947): materialy Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii*, pp. 311–318. Kyiv. [in Ukrainian].

Markova, S. V. (2015). *Suspilni ta politychni transformatsii v ukrainskomu seli v konteksti formuvannia totalitarnoi systemy (1917–1933 rr.)* [Social and political transformations in Ukrainian village in the context of shaping of totalitarian system (1917–1933)]. Kamianets-Podilskyi: Vydavets PP Zvoleiko D. H., 544 p. [in Ukrainian].

Marochko V. I. (2018). *Entsyklopediia Holodomoru 1932–1933 rokiv v Ukraini* [Encyclopedia of the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine]. Drohobych: Kolo, 576 p. [in Ukrainian].

Masan, O. (1994). *Istoriografiiia problemy holodomoru* [Historiography of the problem of the Holodomor]. *Pamiati zhertv radianskykh holodomoriv v Ukraini: materialy naukovoï konferentsii*. Chernivtsi. [in Ukrainian].

Makhorin, H. L. (2017). *Formy oporu ukrainskoho selianstva u chasy Holodomoru 1932–1933 rr.* [Forms of resistance of the Ukrainian farmers during the Holodomor of 1932–1933]. Zhytomyr: Yeveniuk O. O., 168 p. [in Ukrainian].

Meis, Dz. (2004). *Politychni prychny holodomoru v Ukraini (1932–1933)* [Political causes of the Holodomor in Ukraine (1932–1933)]. *Studii z ukrainistyky*, (V), 273–292. [in Ukrainian].

Melnychuk, O. A. (1998). *Komitety nezamozhnykh selian na Podilli (1920–1933 rr.)* [Committees of Poor Peasants in Podillia (1920–1933)] (Extended abstract of Candidate's thesis). Kyiv, 17 p. [in Ukrainian].

Naumova, I. (2013). *Holod 1932–1933 rr. v natsionalnii pamiaty: suchasnyi vitchyzniani istoriografichnyi diskurs* [Famine of 1932–1933 in the national memory: contemporary Ukrainian historiographic discourse]. *Hileia: naukovyi visnyk: istorychni nauky, filosofski nauky, politychni nauky*, 75(8), 185–196. [in Ukrainian].

Nikolskyi, V. M. (2003). *Represyivna diialnist orhaniv derzhavnoi bezpeky SRSR v Ukraini (kinets 1920–1950-ti rr.)*. *Istoryko-statystychni doslidzhennia* [Repressive activities of state security services in the USSR in Ukraine (late 1920s – 1950s). Historical and statistical research]. Donetsk: Vyd-vo DNU, 624 p. [in Ukrainian].

Papakin, H. V. (2008). *Mekhanizm stalinskoho henotsydu v 1932–1933 rokakh v Ukraini* [Mechanism of the Stalinist genocide in 1932–1933]. *Pamiat stolit*, 5/6, 236–261. [in Ukrainian].

Papakin, H. V. (2013). *“Chorna doshka”: antyselianski represii (1932–1933)* [“Black Board”: anti-village repressions (1932–1933)]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 420 p. [in Ukrainian].

Pyrlih, R. Ya. (Comp.) (2007). *Holod 1932–1933 rokiv na Ukraini: dokumenty i materialy* [Famine of 1932–1933 in Ukraine: documents and materials]. Kyiv: Vyd. dim “Kyievo-Mohylanska akademiia”, 1128 p. [in Ukrainian].

Prylutskyi, V. (1999). *Molod USRR v period utverdzhennia totalitarnoi systemy (1928–1933 rr.)* [Youth of the USSR in the period of establishing of the totalitarian system (1928–1933)]. Kyiv: [B. v.], 62 p. [in Ukrainian].

Prylutskyi, V. (2002). *Molod u suspilno-politychnomu zhytti USRR (1928–1933 rr.)* [Youth in the social and political life of the Ukrainian SSR (1928–1933)]. *Ukr. ist. zhurn.*, 4, 78–79. [in Ukrainian].

Svystovych, S. (2007). *Hromadskyi vymir sotsialistychnoho eksperymentu v Ukraini (20–30 rr. XX st.)* [Public dimension of socialist experiment in Ukraine (1920–1930)]. Kyiv: Varta, 568 p. [in Ukrainian].

Svystovych, S. M. (2007). *Hromadski obiednannia Ukraini v politytsi bilshovytskoho rezhymu (20–30-ky rr. XX st.)* [Public unions of Ukraine in the policy of the Bolshevik regime (1920–1930)] (Extended abstract of Candidate's thesis). Donetsk, 596 p. [in Ukrainian].

Serbyn, R. (2008). *Osmyslennia Holodomoru u svitli konventsii OON pro henotsyd* [Rethinking of the Holodomor in the context of the UN genocide convention]. *Arkhyv Ukrainy*, 3–4, 53–62. [in Ukrainian].

Serhiichuk, V. I. (2015). *Holodomor 1932–1933 rokiv yak henotsyd ukrainstva* [The Holodomor of 1932–1933 as the genocide of Ukrainians]. Vyshhorod: PP Serhiichuk M. I., 186 p. [in Ukrainian].

Serputko, A. Yu. (2008). *Suchasna ukrainska ta rosiiska istoriohrafia prychyn ta naslidkiv holodomoru v URSS v 1932–1933 rokiv* [Contemporary Ukrainian and Russian historiography on the causes and consequences of the Holodomor of 1932–1933 in the Ukrainian SSR] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Pereiaslav-Khmelnytskyi, 207 p. [in Ukrainian].

Slobodian, L. O. (2012). Holodomor 1932–1933 rr.: istoriohrafia pytannia [The Holodomor of 1932–1933: historiography of the issue]. *Ukrainoznavstvo*, 2, 83–88. [in Ukrainian].

Soldatenko, V. F. (2012). Trahediiia trydtsiat tretogo: notatky na istoriohrafichnomu zrizi [Tragedy of the 33rd: notes on the historiographic section]. *Natsionalna ta istorychna pamiat*, (3), 3–92. [in Ukrainian].

Tylishchak, V. (23 November 2017). Planove znyshchennia. Yak skoiuvavsia zlochyn Holodomoru [Planned extermination. How was committed the crime of Holodomor]. *Ukrainskyi tyzhden [Ukrainian week]*, 47 (523). [in Ukrainian].

Tiurkedzhy, H. H. (2008). Holodomor 1932–1933 rokiv: istoriohrafia problemy [The Holodomor of 1932–1933: historiography of the issue]. *Holodomor 1932–1933: zaporizkyi vymir*, pp. 157–168. Zaporizhzhia: Prosvita. [in Ukrainian].

Frolov, M. (2009). Komitety bidnoty i komitety nezamozhnykh selian u systemi partiino-derzhavnoho kontroliu v Ukraini 1920–1930-kh rr. [Committees of the Poor and Committees of the Non-Wealthy Peasants in the system of party and state control in Ukraine of the 1920–1930]. *Problemy humanitarnykh nauk*, (24), 51–70. [in Ukrainian].

Frolov, M. O. (2012). *Politychna systema radianskoi Ukrainy 1920 – 1930-kh rr.: osoblyvosti ta mekhanizmy formuvannia i funktsionuvannia* [Political system of Soviet Ukraine of the 1920–1930: specific features and mechanisms of formation and functioning] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Dnipropetrovsk, 40 p. [in Ukrainian].

Kharchenko, A. (2017). Suchasna ukrainska istoriohrafia Holodomoru: studii ta doslidnyky [Contemporary Ukrainian historiography of the Holodomor: studies and researches]. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini*, (27), 187–219. [in Ukrainian].

Cherniavska, K. V. (2013). Suchasni istoriohrafichni doslidzhennia problemy holodomoru 1932–1933 rr. v Ukraini: tendentsii ta napriamky [Contemporary historiographic studies of the issue of the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine: tendencies and directions]. *Naukovyi visnyk Mykolaivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. O. Sukhomlynskoho*, (3.35), 262–268. [in Ukrainian].

Shytiuk, M. M. (2001). *Masovi represii na Pivdni URSS v 20-ti – na pochatku 50-kh rokiv* [Mass repressions in the south of the Ukrainian SSR in the 1920s – early 1950s]. (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Kyiv, 435 p. [in Ukrainian].

Shkvarets, V. P. & Shytiuk, M. M. (2009). Istoriografia problemy holodomoru 1932–1933 rr. v vitchyzniani ta zarubizhnii istoriohrafii [Historiography of the problem of the Holodomor of 1932–1933 in Ukrainian and foreign historiography]. *Naukovyi visnyk Mykolaivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. O. Sukhomlynskoho*, (27), 182–205. [in Ukrainian].

Yushchenko, Ya. P. (Ed.) (2008). Holodomor 1932–1933 rokiv na Kharkivshchyni [The Holodomor of 1932–1933 in Kharkiv region]. *Natsionalna knyha pamiaty zhertv Holodomoru 1932–1933 rokiv v Ukraini*. Kharkivska oblast, pp. 6–20. Kharkiv: Folio. [in Ukrainian].

Yakubova, L. (2004). Sutsilna kolektyvizatsiia v selakh etnichnykh menshyn. 1930–1935 rr. [Total collectivization in the villages of ethnic minorities. 1930–1935]. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky*, (11), 370–412. [in Ukrainian].

Yatseniuk, T. (2005). Henotsyd proty ukrainskoho narodu: istoriohrafia holodomoru 1932–1933 rokiv [Genocide against Ukrainian nation: historiography of the Holodomor of 1932–1933]. *Ukraina soborna [Ukraine Soborna]*, (2. Ch. 1), 270–280. [in Ukrainian].

Grynevych, L. (2008). The Present State of Ukrainian Historiography on the Holodomor and Prospects for Its Development. *Harriman Review*, (Vol. 16. 2), 10–20. [in English].

Malksoo, L. (2001). Soviet Genocide? Communist Mass Deportations in the Baltic States and International Law. *Leiden Journal of International Law*, 14, 757–787. [in English].

Viola, L. (1987). *The best sons of the fatherland. Workers in the vanguard of Soviet collectivization*. New York, 285 p. [in English].

Отримано: 16.01.2021

DOI: 10.32626/2309-2254.2021-31.64-78

УДК 32.019.5«1914/1918»:[655.3.066.32(477-25)]:[741.5:32

КОПИЛОВ Сергій – доктор історичних наук, професор, ректор Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, індекс 32300, Україна (kopylov@kpnu.edu.ua)

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-3634-5276>

ResearcherID: ABG-4518-2020

KOPYLOV Sergiy – Doctor of Historical Sciences, Professor, rector, Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohienko University, 61 Ohienko Street, Kamianets-Podilskyi, index 32300, Ukraine (kopylov@kpnu.edu.ua)

ПАУР Ірина – кандидат історичних наук, доцент кафедри образотворчого і декоративно-прикладного мистецтва та реставрації творів мистецтва Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, індекс 32300, Україна (iryna.paur@kpnu.edu.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5998-8274>

ResearcherID: AAY-7735-2020

PAUR Iryna – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of The Department of Fine and Decorative Art and Restoration, Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohienko University, 61 Ohienko Street, Kamianets-Podilskyi, index 32300, Ukraine (iryna.paur@kpnu.edu.ua)

Бібліографічний опис статті: Копилов, С., Паур, І. (2021). Політична карикатура на листівках київського видавництва «Новь» як засіб пропаганди в період Першої світової війни. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (31), 64–78.